

UPOSLENOST RADNE SNAGE NA PORODIČNIM GAZDINSTVIMA USMERENIM NA RATARSKU PROIZVODNJU I MOGUĆNOSTI DIVERZIFIKACIJE AKTIVNOSTI

Saša Todorović, Sanjin Ivanović¹

Rezime

Poljoprivredna proizvodnja u Republici Srbiji se uglavnom odvija na sitnim porodičnim gazdinstvima. Pri tome, ne postoje odgovarajući podaci o tome kako se radna snaga na njima koristi i gde leže mogućnosti za njeno bolje iskorišćavanje. Efektivnije korišćenje radne snage na porodičnim gazdinstvima uz istovremeno zapošljavanje članova domaćinstva van gazdinstva doprineće budućem razvoju ruralnih regiona. Pitanje količine raspoloživog radnog vremena koje stoji na raspolaganju porodičnim gazdinstvima usmerenim na ratarsku proizvodnju za bavljenje dodatnim aktivnostima povezano je sa veličinom gazdinstva i prirodom zastupljene proizvodnje. Stoga je cilj ovog rada da se sagledaju karakteristike radne snage na porodičnim gazdinstvima usmerenim na ratarsku proizvodnju u AP Vojvodini, sa posebnim osvrtom na moguće smerove diverzifikacije poslovnih aktivnosti.

U radu su dati najvažniji rezultati dosadašnjih istraživanja u ovoj oblasti, kao i statistički podaci koji pružaju uvid u glavne karakteristike porodičnih gazdinstava u AP Vojvodini i radne snage na njima. Na bazi formiranih modela porodičnih gazdinstava utvrđena je količina vremena raspoloživog za rad van gazdinstva, kao i raspored tog vremena po pojedinim mesecima u toku godine i u skladu sa tim predložene različite mogućnosti za diverzifikaciju aktivnosti na gazdinstvu i van njega.

Ključne reči: radna snaga, zaposlenost, diverzifikacija, ruralna područja, porodična gazdinstva.

Uvod

Poljoprivreda je najveći poslodavac u privredi Republike Srbije. Međutim, zaposlenost u poljoprivredi će se srednjoročno posmatrano smanjivati kako se poljoprivreda i ostali sektori budu razvijali. Premda je normalno da sa rastom stepena privrednog razvoja opada broj radnika zaposlenih u poljoprivredi (kao posledica tehničkog i tehnološkog napretka koji dovodi do povećanja produktivnosti rada), ovaj je proces relativno spor, pa se može očekivati da će i u narednom periodu poljoprivreda (i sa njom vezane aktivnosti) zapošljavati značajan broj stanovnika ruralnih područja. Sa druge strane, na određenom broju porodičnih gazdinstava doći će do pojave viška radne snage, a samim tim i do potrebe da se ona uposli van gazdinstva, sa ciljem uvećanja ukupnih prihoda članova domaćinstva.

Imajući u vidu neraskidivu vezu između unapređenja zaposlenosti i politike ruralnog razvoja, može se konstatovati da problemu ruralnog razvoja do sada u našoj praksi nije posvećivana dovoljna pažnja. Tako Bogdanov i Stojanović (2006) navode da se tek od 2005. godine ulažu značajniji naponi da se na ovom polju uspostavi odgovarajuća državna politika. Do sada je potvrđeno da je razvoj ruralne ekonomije i njena diverzifikacija osnovni mehanizam koji obezbeđuje ruralnu zaposlenost i prihod (Bright i sar., 2000; Davis i Pearce, 2001). Kako navodi Ellis (1993), porodična gazdinstva koja žele da uvećaju svoj profit, kao

---

¹Saša Z. Todorović, asistent pripravnika, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Zemun, Nemanjina 6, tel. +38111/2615-315/406, e-mail: sasat@agrif.bg.ac.rs; dr Sanjin M. Ivanović, docent, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Zemun, Nemanjina 6, tel. +38111/2615-315/426, e-mail: sanjiniivanovic@yahoo.com.

način za ostvarenje tog cilja koriste diversifikaciju. Razvojna strategija ovih porodičnih gazdinstava podrazumeva ostvarenje najveće moguće zaposlenosti članova domaćinstva. Preko diversifikacije, porodična gazdinstva mogu akumulirati kapital, pri čemu se ne misli isključivo na novčana sredstva ili kapital u fizičkom smislu, već i na druge oblike „kapitala“ kao što su određena znanja, veštine i poslovni kontakti.

Povezanosti pojmova diverzifikacije i rizika analiziraju Pieniadz i sar. (2009) koji ističu da glavni podsticaj za diverzifikaciju porodičnih gazdinstava nije smanjenje rizika, već prvenstveno povećanje prihoda. Ovi autori navode da je pristup resursima, kao što su rad i kapital, neophodan za sprovođenje alternativnih ekonomskih aktivnosti. Fuller (1990) govori o mogućnostima raspodele resursa kojima porodično gazdinstvo raspolaže na interne i eksterne aktivnosti. Kao jedan od resursa posmatra se i raspoloživa radna snaga, a autor navodi da se posebna pažnja mora obratiti na one linije proizvodnje koje imaju izraziti sezonski karakter.

Mackinnon i sar. (1991) dugoročno posmatrano opisuju diversifikaciju kao način života i rada ruralnih domaćinstava. U teoriji postoji stav da porodična gazdinstva kod kojih se neki od članova domaćinstva bave i drugim aktivnostima, a ne samo poljoprivrednom proizvodnjom imaju mnogobrojne prednosti. U njih se mogu svrstati viši životni standard, viši stepen obrazovanja, primena savremenijih tehničkih i tehnoloških rešenja i sl. Do zaljučka da su gazdinstva koja primenjuju diversifikaciju konkurentnija u odnosu na ostala gazdinstva došli su Todorović i sar. (2009).

Imajući u vidu rezultate dosadašnjih istraživanja i važnost zapošljavanja u poljoprivrednoj proizvodnji, cilj ove analize je da utvrdi karakteristike radne snage na porodičnim gazdinstvima usmerenim na ratarsku proizvodnju, kao i da se sagledaju aktivnosti na gazdinstvu i van njega koje bi dovele do diverzifikacije prihoda.

Istraživanja ovog tipa nisu dovoljno zastupljena u našoj praksi, pošto kod njih postoje mnogobrojna ograničenja. Kao glavno ograničenje Bogdanov i sar. (2008) ističu nedostatak univerzalno definisanih indikatora i parametara, kojima se opisuju pojedini indikatori vezani za interpretaciju stanja u ruralnim sredinama (odsustvo statističke definicije ruralnih područja, nedovoljno sistematične tipologije ruralnih domaćinstava, posebno domaćinstava sa gazdinstvom i sl.)

Materijal i metod rada

Da bi se dobila jasna slika o tome kakve su karakteristike radne snage na porodičnim gazdinstvima usmerenim na ratarsku proizvodnju i kakvo je iskorišćavanje raspoloživog fonda rada u pojedinim periodima godine, korišćeni su rezultati istraživanja autora koji su se bavili ovom problematikom.

Pored toga, formirani su modeli porodičnih ratarskih gazdinstava različitih veličina, na kojima su izvršene odgovarajuće analize radne snage. Ovi modeli su formirani na pretpostavci da se gazdinstva nalaze na teritoriji AP Vojvodine i raspolažu isključivo sa oraničnim zemljištem, na kojem gaje pšenicu, kukuruz, šećernu repu, suncokret i soju. U pogledu tehnologije proizvodnje, korišćena su rešenja koja se smatraju uobičajenim za gazdinstva na području AP Vojvodine. Takođe se pošlo od pretpostavke da gazdinstva poseduju svu potrebnu poljoprivrednu mehanizaciju (osim kombajna za šećernu repu), kao i da su dva člana domaćinstva stalno angažovana u radu na gazdinstvu.

Rezultati i diskusija

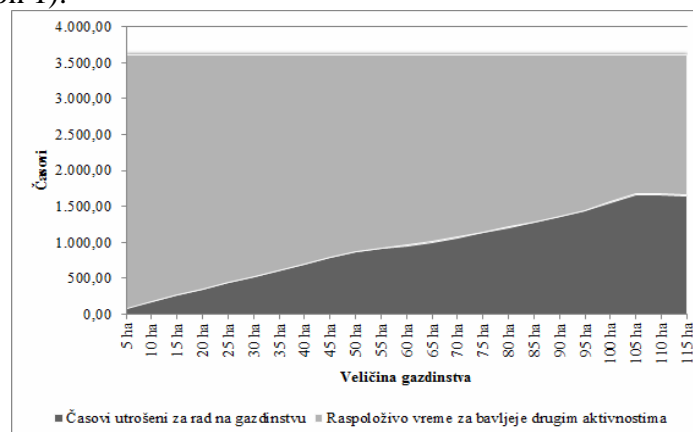
Imajući u vidu da se porodična gazdinstva na koje je usmerena ova analiza nalaze na području AP Vojvodine i da se bave ratarskom proizvodnjom, kao osnovno merilo njihove veličine korišćena je zemljišna površina koju obrađuju. Ovde se dolazi do problema malih zemljišnih površina kojima raspolažu porodična gazdinstva. Na osnovu podataka Uprave za trezor Ministarstva finansija Republike Srbije iz 2008. godine, koji se odnose na registrovana porodična gazdinstva sa područja AP Vojvodine, može se uočiti da dominiraju mala porodična gazdinstva - gazdinstva koja raspolažu sa manje od 5 ha zemljišta čine 56% ukupnog broja registrovanih gazdinstava, dok učešće gazdinstava sa posedom većim od 10 ha iznosi 18,5% (Todorović i sar., 2009).

I istraživanja drugih autora ukazuju na problem suviše malih zemljišnih poseda, kao jedan od ograničavajućih faktora za razvoj poljoprivrede Republike Srbije. Tako Bogdanov i Božić (2005) ističu da na području čitave republike samo 5,6% gazdinstava poseduje više od 10 ha zemljišta¹. Jasno je da sa ovako nepovoljnom strukturom zemljišnih poseda poljoprivrednici teško mogu biti konkurentni proizvođačima iz razvijenih zemalja, prvenstveno iz zemalja EU.

Imajući u vidu male posede kojima poljoprivrednici raspolažu, kao logična posledica se javlja potreba članova domaćinstva da svoja primanja uvećaju primanjima koja potiču od rada van gazdinstva (ili od nekih drugih aktivnosti na gazdinstvu, a ne samo poljoprivrede). Sliku stanja u AP Vojvodini po ovom pitanju prikazali su Todorović i sar. (2009) koji su analizom registrovanih poljoprivrednih gazdinstava prema radnoj aktivnosti nosioca gazdinstva ustanovili da je u AP Vojvodini najviše nosilaca gazdinstava (54%) koji se pored poljoprivrede bave i drugim aktivnostima.

Kada se govori o sprovođenju diverzifikacije potrebno je ispuniti dva zahteva, odnosno neophodno je da postoji stvarna mogućnost za angažovanje van gazdinstva (ili na nekim dodatnim aktivnostima na gazdinstvu), kao i određena količinu vremena koju bi članovi domaćinstva mogli upotrebiti za rad van gazdinstva. Ovde treba istaći da menadžerska sposobnost vlasnika gazdinstva leži upravo u tome da prepozna razvojne šanse, kao i da pronade načine da se te mogućnosti iskoriste, te da na taj način unapredi konkurentsku sposobnost svog gazdinstva.

Na osnovu formiranih modela ratarskih gazdinstava različitih veličina, uočeno je da količina vremena raspoloživog za rad van gazdinstva prvenstveno zavisi od veličine gazdinstva (Grafikon 1).

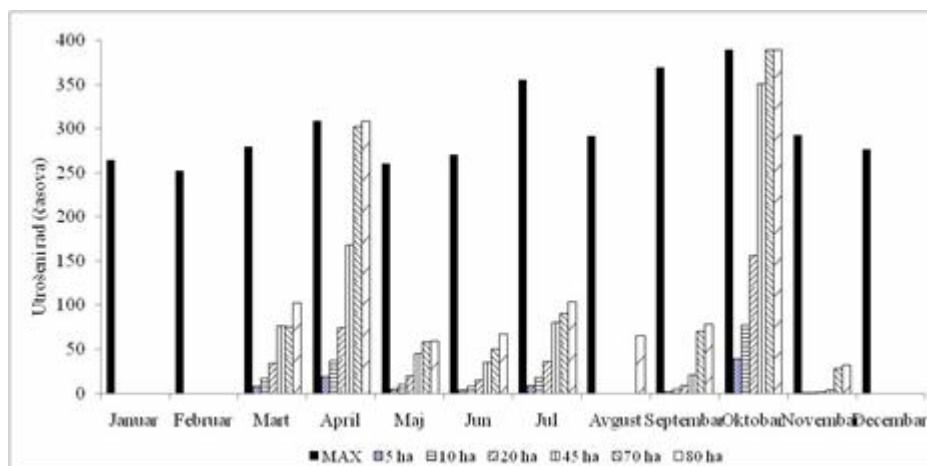

Grafikon1: Utrošak rada na porodičnim gazdinstvima usmerenim na ratarsku proizvodnju i raspoloživo vreme za bavljenje drugim aktivnostima u zavisnosti od veličine gazdinstva

¹Prema Popisu iz 2002. godine broj poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji iznosio je 778.891.

Kod analiziranih modela je očigledno pravilo da se sa rastom veličine gazdinstva smanjuje vreme raspoloživo za rad van gazdinstva, što se uklapa sa analizama stranih autora (McNamara i Weiss, 2005). Međutim, količina vremena raspoloživog za rad van gazdinstva ne zavisi isključivo od njegove veličine, već i od drugih faktora kao što su vrsta proizvodnje koja je zastupljena na gazdinstvu (više ili manje radno intenzivna proizvodnja, sezonska ili kontinuirana proizvodnja i sl.), stepen tehničke opremljenosti, intenzitet proizvodnje i sl. Tako se, na primer, može očekivati da će na gazdinstvima koja se bave ratarskom proizvodnjom biti više raspoloživog vremena za delatnosti van gazdinstva, nego što je to slučaj kod gazdinstava koja se bave povrtarskom ili stočarskom proizvodnjom. Ovde je neophodno uzeti u obzir i druge specifičnosti pojedinih proizvodnji koje utiču na angažovanje radne snage. Tako će povrtarska gazdinstva koja se bave organskom proizvodnjom zahtevati mnogo veće angažovanje radne snage od gazdinstava koja se bave istom proizvodnjom na konvencionalan način.

Pored ukupne količine radnih časova koji se mogu iskoristiti van gazdinstva, važan je i raspored tih časova po pojedinim mesecima u toku godine. Munćan i sar. (2008) izvršili su analizu korišćenja rada na ratarskim gazdinstvima po pojedinim mesecima tokom godine i utvrdili da su radni vrhovi ostvareni tokom aprila i oktobra, s obzirom da su to periodi intenzivnih radova u ratarstvu, i to samo kod gazdinstava veličine preko 45 ha za oktobar mesec i preko 70 ha za april mesec (Grafikon 2).

Grafikon 2: Dinamika utroška ljudskog rada u toku godine na gazdinstvima usmerenim na ratarsku proizvodnju

Očigledno je da tokom najvećeg dela godine, na gazdinstvima svih veličina postoji mogućnost da se rad angažuje u drugim aktivnostima, što je pretpostavka za diverzifikaciju. Ovde se postavlja pitanje koje su to aktivnosti (na gazdinstvu i izvan njega) kojima se mogu baviti članovi domaćinstva na onim porodičnim gazdinstvima koja su usmerena na ratarsku proizvodnju, kao i kolike su investicije potrebne za njihovo otpočinjanje. Dodatne aktivnosti koje se provode na gazdinstvu i van njega bi mogle biti povezane sa karakterom proizvodnje koja je već prisutna na gazdinstvu. Time bi se postigli bolji ukupni efekti u proizvodnji koja je do sada postojala i iskoristilo znanje i iskustvo iz oblasti ratarske proizvodnje.

Sa druge strane, postavlja se pitanje finansiranja dodatnih aktivnosti, jer je često najveća prepreka za ulazak u neke nove vidove sticanja prihoda upravo nedostatak finansijskih sredstava. Upravo ovde bi se trebala obezbediti neophodna sredstva od strane države, koja bi trebala omogućiti povoljne dugoročne kredite čije bi kamatne stope bile znatno niže od onih kod komercijalnih banaka. Takođe, značajan podsticaj za porodična gazdinstva bilo bi učestvovanje države u ukupnoj investiciji, to jest povraćaj dela uloženi sredstava investitoru. Trenutno se obe navedene podsticajne mere od strane države već

provode u određenoj meri, ali je njihov obim potrebno značajno povećati, kao i olakšati pristup ovim finansijskim fondovima.

Kao moguće delatnosti koje bi doprinele boljem iskorišćavanju raspoložive radne snage na ratarskim porodičnim gazdinstvima, a koje ne bi dovele do veće promene u karakteru funkcionisanja samog gazdinstva mogu se, na primer, navesti:

- Proizvodnja lekovitog bilja,
- Proizvodnja cveća,
- Proizvodnja specifičnih ratarskih proizvoda (npr. semena bundeve) i sl.

Diverzifikacija proizvodnje na ovaj način bila bi orjentisana na radno intenzivne kulture, kao i kulture koje ne zahtevaju nikakvu (ili minimalnu) dodatnu poljoprivrednu mehanizaciju. Prema tome, ovakav vid diverzifikacije bi doveo do značajno boljeg korišćenja radne snage na gazdinstvu, a sa druge strane ne zahteva nikakva ulaganja u pogonske mašine. Jedine investicije koje bi ovde mogle biti potrebne odnose se na priključnu mehanizaciju manje vrednosti.

Druga grupa aktivnosti vezanih za ratarsko gazdinstvo bile bi one aktivnosti koje bi dovele do značajnijih promena u funkcionisanju samog gazdinstva, a time i zahtevale relativno visoka dodatna investiciona ulaganja. Kao primer ovakvih aktivnosti mogu se navesti sledeće:

- Izgradnja malih sušara i skladišta kojima bi se omogućilo čuvanje ratarskih proizvoda (pšenice i kukuruza), do momenta kada oni ostvaruju najveću cenu na tržištu,
- Nabavka malih postrojenja za preradu uljarica, kao vid prerade sopstvenih proizvoda,
- Prerada žitarica na gazdinstvu u smislu proizvodnje specijalnih vrsta brašna,
- Uvođenje pčelarske proizvodnje na gazdinstvu, čime bi se omogućilo iskorišćavanje postojeće ratarske proizvodnje (suncokreta) za ishranu pčela, a pčelarska proizvodnja bi predstavljala dodatni izvor prihoda za gazdinstvo. Pčelarstvo bi zahtevalo i angažovanje rada članova domaćinstva oko eventualne proizvodnje ostalih proizvoda od pčela (a ne samo meda), kao i oko distribucije ovih proizvoda.

Određene dodatne aktivnosti ratarskih gazdinstava mogu biti usmerene prema spoljnim korisnicima, a u suštini se oslanjati na znanja i iskustva koja su stečena na sopstvenim gazdinstvu:

- Usluge zanatskog tipa koje bi se pružale drugima gazdinstvima (npr. mehaničarske usluge opravke i održavanja poljoprivredne mehanizacije),
- Pružanje usluga drugim gazdinstvima, pri čemu te usluge zahtevaju neka specifična znanja i opremu. Ovde se prvenstveno misli na usluge zaštite bilja, čija adekvatna primena zahteva visok nivo znanja iz ove oblasti. Imajući u vidu praksu koja postoji u razvijenim zemljama, može se očekivati da se u ovoj oblasti javi veći broj specijalizovanih privrednih subjekata,
- Uključivanje porodičnih gazdinstava u ruralni turizam je u poslednje vreme jedan od često primenjivanih načina sticanja dodatnih prihoda. Mada je ovo popularan vid diverzifikacije aktivnosti, ipak je za njega potrebna odgovarajuća obuka članova domaćinstva, kojom bi se oni detaljnije upoznali sa problematikom ruralnog turizma. Takođe, za ulazak u polje turizma uglavnom su potrebna visoka investiciona ulaganja i izrada odgovarajućih planova i programa na lokalnom nivou, koji bi predstavljali podršku ovakvim projektima. Tako su Subić i sar. (2009) prikazali primer projekta razvoja ruralnog turizma, gde su poljoprivredni proizvođači, kao i predstavnici lokalne samouprave morali proći program obuke koja je između ostalog uključivala pitanja kao što su – organizacija turizma u ruralnim područjima, marketing i ruralni turizam, održivi razvoj turizma u ruralnim područjima i sl.

Zaključak

U radu je utvrđeno da na porodičnim gazdinstvima usmerenim na ratarsku proizvodnju postoji značajna količina radnog vremena raspoloživog za rad van gazdinstva ili za upotrebu u nekim drugim aktivnostima na gazdinstvu (koje se ne odnose direktno na klasičnu ratarsku proizvodnju). Pri tome se sa rastom veličine gazdinstva smanjuje vreme raspoloživo za rad van gazdinstva. Takođe je utvrđeno da se količina raspoloživog radnog vremena za diverzifikaciju aktivnosti u velikoj meri razlikuje po pojedinim mesecima tokom godine. U radu su navedene različite mogućnosti za delatnosti koje bi doprinele boljem iskorišćavanju raspoložive radne snage na ratarskim porodičnim gazdinstvima, pri čemu su mogući pravci diverzifikacije podeljeni na osnovu stepena povezanosti sa postojećom ratarskom proizvodnjom na porodičnim gazdinstvima.

Zahvalnice i napomene

Rad je rezultat istraživanja na projektu Ministarstva obrazovanja i nauke Republike Srbije broj 179028, pod nazivom: „Ruralno tržište rada i ruralna ekonomija Srbije – diverzifikacija dohotka i smanjenje siromaštva“.

Literatura

- Bogdanov, N., & Božić, D. (2005). Promene u posedovnoj i socio-ekonomskoj strukturi zemljoradničkih gazdinstva Srbije tokom perioda tranzicije. U Đ. Stevanović & D. Živković (Eds.), *Porodična gazdinstva Srbije u promenama* (pp. 91-109). Beograd: MLADOST-BIRO.
- Bogdanov, N., Božić D., & Munćan, P. (2008). Ruralna nepoljoprivredna ekonomija Srbije i smanjenje ruralnog siromaštva. U D. Tomić & M. Ševarlić (Eds.), *Agrarna i ruralna politika Srbije – početna iskustva pridruživanju EU i predlog mera za 2009. godinu* (pp. 19-32). Beograd: DAES, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu i Regionalna privredna komora Novi Sad.
- Bogdanov, N., & Stojanović, Ž. (2006). Metodologija utvrđivanja ruralnosti i identifikacija ruralne Srbije. U P. Marković & D. Tomić (Eds.), *Poljoprivreda i ruralni razvoj Srbije u tranzicionom periodu* (pp. 47-70). Beograd: DAES i Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Brihgt, H., Davis, J., Janowski, M., Low, A., & Pearce, D. (2000). *Rural non-farm livelihoods in Central and Eastern Europe and Central Asia and the reform process: A literature review: Natural Resources Institute Report.*
- Davis, J., & Pearce, D. (2001). The non-agricultural rural sector in Central and Eastern Europe. In C. Csaba & L. Zvi (Eds.), *The challenge of rural development in the EU accession countries* (Vol. 23, pp. 111-130). Washington, D.C.: The World Bank.
- Ellis, F. (1993). *Peasant Economics. Farm Household and Agrarian Development* (Second ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fuller, A. M. (1990). From Part-Time Farming to Pluriactivity: a Decade of Change in Rural Europe. *Journal of Rural Studies*, 6(4), 361–373.
- Mackinnon, N., Bryden, J. M., Bell, C., Fuller, A. M., & Spearman, M. (1991). Pluriactivity, structural change and farm household vulnerability in Western Europe. *Sociologia Ruralis*, 31(1), 58-71.
- Mcnamara, K. T., & Weiss, C. (2005). Farm Household Income and On- and Off-Farm Diversification. *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 37(1), 37-48.

- Munćan, M. P., Todorović, S. Z., & Ivkov, I. S. (2008). Model porodičnog gazdinstva kao osnova za eksperimentisanje u agroekonomskim istraživanjima. U S. Jelić & Z. Rajić (Eds.), *Agroekonomska nauka i struka u tranziciji obrazovanja i agroprivrede* (pp. 211-221). Beograd: Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Pieniadz, A., Renner, S., Rathmann, C., Glauben, T., & Loy, J.-P. (2009). Income Diversification of Farm Households: Relevance and Determinants in Germany. Paper presented at the 111 EAAE-IAAE Seminar 'Small Farms: decline or persistence', University of Kent, Canterbury, UK.
- Todorović, S., Munćan, M., & Miljković, M. (2009). The growing importance of activities diversification for enhancing family farms competitiveness. In D. Tomić, Z. Vasiljević & D. Cvijanović (Eds.), *The role of knowledge, innovation and human capital in multifunctional agriculture and territorial rural development* (pp. 331-336). Belgrade: European Association of Agricultural Economists.
- Subic, J., Vasiljevic Zorica, Ivanovic, S. (2009): Education of agricultural producers intended to improve farm operations and management. 113th Seminar of the European Association of Agricultural Economists: «The role of knowledge, innovation and human capital in multifunctional agriculture and territorial rural development», Thematic Proceedings, 9th – 11th December 2009, Belgrade, Serbia, p.p. 257 – 265.

THE EMPLOYMENT OF LABOUR FORCE ON FAMILY FARMS DIRECTED AT CROP PRODUCTION AND THE POSSIBILITIES OF ACTIVITIES DIVERSIFICATION

Saša Todorović, Sanjin Ivanović¹

Abstract

The agricultural production in the Republic of Serbia is mainly carried out at small family farms. In addition, there are no reliable data about how labour force is employed on them and where the possibilities for their better usage exist. More effective usage of labour force at the family farms along with the simultaneous employment of family farms members outside the farm will contribute to the future development of the rural regions. The issue of the amount of the available working time which is given to the family farms aimed at crop production for performing additional activities is related to the size and nature of the existing production. Therefore, this paper aims at observing the characteristics of the labour force on the family farms directed at the crop production in AP Vojvodina, with special reference to the possible directions of the diversification of business activities.

The paper outlines the most important results of the recent research in this area as well as statistical data which offer an insight into the main characteristics of family farms in AP Vojvodina and of the labour force on them. On the basis of the formed models of family farms the amount of working time available for working outside the farm is determined as well as the arrangement of that time by the month over the year and in accordance with that various possibilities for activities diversification on the farm and outside it are proposed.

Key word: labour force, employment, diversification, rural areas, family farms.

---

¹ Saša Z. Todorović, B.Sc. assistant, Faculty of Agriculture, University of Belgrade, Zemun, Nemanjina 6, tel. +38111/2615-315/406, e-mail: sasat@agrif.bg.ac.rs; Sanjin M. Ivanović, Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Agriculture, University of Belgrade, Zemun, Nemanjina 6, tel. +38111/2615-315/426, e-mail: [sanjinivanovic@yahoo.com](mailto:sanjnivanovic@yahoo.com).